

نخستین تلاش‌های شیعی در تفسیر کتاب مقدس: مصابح الظلمات فی تفسیر التورات

حیدر عیوضی

عضو پژوهشکده تفسیر، پژوهشگاه دارالحدیث
دانشجوی دکتری مطالعات تطبیقی ادبیان

چکیده:

زین العابدین بن محمد عتباتی مؤلف رساله مصابح الظلمات فی تفسیر التورات در حدود ۲۰۰ سال قبل با استفاده از متون درجه اول یهودی مانند تلمود، عین یعقوب و ... به معرفی تورات پرداخته است. طبق تصریح نویسنده، این رساله تنها در آمدی بر تفسیر مفصل او بر تورات بوده، اما ظاهرا موفق به نگارش آن نشده و یا به دست ما نرسیده است. با وجود اینکه عتباتی در تألیف خود مبتکر بوده و رساله حاضر متنضم نواوری های خوبی در مطالعات تطبیقی می باشد، با همه این توصیف ها رویکرد وی کاملاً انتقادی است و این اثر نیز جزء میراث ادبیات رديه نویسی به شمار می رود. نگارنده سطور ذیل به معرفی کتاب مذکور همت گمارده است. وی در راستای این هدف، نخست به معرفی مؤلف، جایگاه علمی و آثار وی پرداخته و سپس مشخصات ظاهری نسخه مصابح الظلمات را بررسی کرده است. ارائه فهرست مطالب و اسلوب و محتوای رساله از دیگر مباحث مطرح شده در نوشتار است.

مؤلف رساله

زین العابدین بن محمد عتباتی عالم شیعی زنده در نیمه اول قرن ۱۳ هجری قمری در عراق، مؤلف رساله مصابح الظلمات فی تفسیر التورات است. «عتباتی» لقبی است که ما براساس مقدمه رساله (برگ ۴) به او داده ایم:

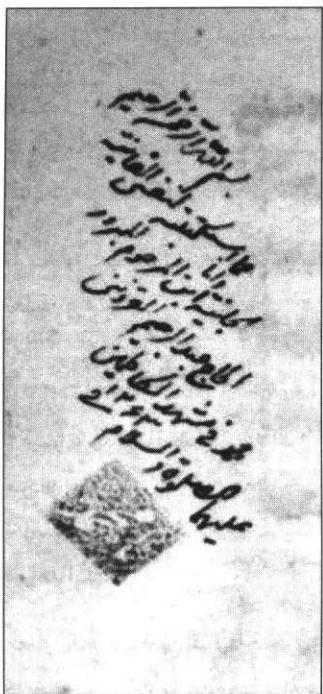
«چنین گوید بنده حقیر فقیر و کمترین مسکین مستکین ابن ملام میرزا محمد، زین العابدین عتباتی المسکن والمدفن انشاء الله تع. بنوک خامه شبرنگ بلبل فصاحت ...».

کلمه عتبات جمع عَتَّبَه در لغت به معنی آستانه، به مزار امامان شیعه در عراق گفته می شود که شامل شهرهای نجف، کربلا، سامرا و کاظمین می باشد. روش نیست که وی در کدام یک از این شهرها می زیسته.

۱. علی اکبر دهداد، لغت‌نامه‌ای، ۱۵۷۴۵، ص ۱۰.

کلیدواژه:

تفسیر کتاب مقدس، کتاب مصابح الظلمات فی تفسیر التورات، تورات، تفسیر تورات، زین العابدین بن محمد عتباتی، معرفی کتاب.

دانشنامه‌های بزرگ در شرح حال عالمان شیعه، مانند اعيان الشیعه، طبقات اعلام الشیعه و... نامی از ایشان نبرده‌اند. حتی در الذریعه نیز اشاره‌ای به این رساله نشده است. براساس یادداشت تملک در برگ نخست، احتمال می‌رود که کتابت آن در کاظمین بوده، چه اینکه تاریخ تملک و کتابت یکی است؛ یعنی سال ۱۲۶۳ق و این البته حدود ۴۰ سال پس از تاریخ تألیف یعنی ۱۲۲۶ق می‌باشد. تنها منبع فعلی ما از حیات مادی و معنوی مؤلف همین رساله است که در کتابخانه گلایاگانی قم نگهداری می‌شود. نویسنده با شعرو ادبیات نیز مأнос بوده و خود نیز دستی در سروdon شعر داشته است.

جایگاه علمی نویسنده و رساله

طبق مقدمه رساله مؤلف ما از عنفوان جوانی افزون بر اكتساب علوم ديني، در شناخت اديان و مذاهب ديگر، علوم غريبه و نيزبان عبرى مجذد بوده است. هر چند رساله حاضر نسخه به خط مؤلف نيست، چه اينکه برخى حذفias و ثبت مغلوط واژگان عبرى در آن رخ داده (نك. ادامه)، با وجود اين متن رساله نشان از دانش گسترشده نويسنده آن در تورات عبرى، تفسير راشى، كتاب عين يعقوب (خلاصه تلمود به عبرى) دارد.

عقباتی ارادت خاصی نسبت به اهل بیت داشته و از این رو در مطلب یازدهم رساله که به پیشگویی‌های تورات راجع به نبوت پیامبر اسلام است، تلاش کرده مؤیداتی از تورات برولایت امامان شیعه یابد.

استادان و شاگردان

تاکنون هیچ اطلاعی از استادان و شاگردان مؤلف در دست نداریم و در خود رساله نیز توضیحی در این باب نیامده است. از آنجایی که ایشان به علوم دینی اشتغال داشته (در صفحه نخست برگ ۱۱)، می‌توان احتمال داد که محضر عالمان بزرگ عراق آن عصر همچون شیخ جعفر کاشف الغطاء (۱۲۲۸ق.) را در کرده باشد، اما به هر حال این موضوع برای ما مبهم است.

آثار نویسنده

رساله مصباح الظلمات فى تفسير التورات تنها اثر شناخته شده اين نويسنده است. البته رساله حاضر
تنهما مقدمه اى بر تفسير تورات بوده و طبق توضیحات پایانی رساله، نویسنده در اینجا قصد داشته تنها ۱۲
مطلوب در باب آشنایی با تورات را بگوید و این در واقع درامدی برتألیف تفسیر تورات وی بوده است. مؤلف
در موارد متعددی در نسخه موجود نیز وعده تشریح برخی از موضوعات را در آینده داده است. در انتهای
رساله، بگ ۵۹ آمده:

«تمام شد دوازده مطلب با پنج سفر و پنجاه و چهار پاراشات^۲ کتاب تورات و اکنون وقت آن شد که کمیت خوش خرام قلم بر صفحه میادین اوراق جولان داده به ذکر نگارش آن پردازد، مأمول این مذنب شرمسار از عنایت حضرت آفریدگار آنکه بدرقه توفیق راهم عنان این مسافر زنگبار روم گرداند تا آنکه شروع کنم در مقصود، متوكلاً على الله المعیوب، فانه خیر شاهد و مشهود، سنه ۱۲۲۶».

اگر عتباتی موفق به نگارش تفسیر شده و نیز اگر آن نسخه از بین نرفته باشد، نگارنده با وجود تلاش های بسیار هنوز به آن دست نیافت.

مصباح الظلمات في تفسير التورات

مشخصات ظاهري نسخه

عنوان: مصباح الظلمات في تفسير التورات

۲- پاراشاه / پرسش و جمع آن پاراشاهات / پرسش (دیگر شکل جمع آن پاراشیوت / ۵۶شیوه می باشد، نک: سلیمان حبیب، فرهنگ غیری، فارسی، صحن ۴۳۳ و ۴۹۹) به معنی بخش و قسمت، یعنی هفتگی تواریخ که روز شنبه قرانت می شود، اسفار خمسه دارای ۵۴ پاراشاه می باشد. به هر کجا اقصا های تواریخ نباشند که هفته می شود.

فهرست مطالب

مقدمه: تمجید حاکمان قاجار، انگیزه از تألیف رساله و فهرست مطالب

مطلوب اول: در اشتقاد لفظ جلاله در تورات. / مطلب دوم: در وجه تسمیه بعضی از اسماء انبیا در تورات. / مطلب سوم: در بعضی عقاید فاسده یهود. / مطلب چهارم: در عدد آیات و کلمات و حروف تورات. / مطلب پنجم: در عدد اوامرو نواهی و مسائل تورات. / مطلب ششم: در فرق طایفه یهود. / مطلب هفتم: در صحف سماویه. / مطلب هشتم: در اصطلاحات و نسبت‌ها. / مطلب نهم: در قربان‌ها و عدد اوصیاء. / مطلب دهم: در کیفیت وضع تورات. / مطلب یازدهم: در اثبات پیامبر اسلام و اوصیای آن حضرت. / مطلب دوازدهم: در فهرست سفرهای تورات.

رساله به درخواست مجده میرزا عیسی قائم مقام (فوت ۱۲۳۷ق / ۱۸۲۲م) نگارش یافته است. دفعه نخست مؤلف به علت ضعف جسمی و دشواری کار خود را معذور داشته، اما پس از اصرار میرزا عیسی قائم مقام ضرورت کار را احساس کرده و به قصد دانش افزایی اهل اسلام در مواجهه با یهود به نگارش آن دست یازید. (برگ ۱۱)

اسلوب رساله

الف) اسلوب در لغت عبری

در پایان مقدمه (برگ ۱۱) مؤلف می‌گوید فقراتی که از تورات نقل خواهیم کرد برسه شکل خواهد بود:

۱. متن عبری به خط عبری
۲. لفظ عبری با خط عبری
۳. ترجمه فارسی

اما در نسخه حاضر شکل اول دیده نمی‌شود. به نظرمی رسد کاتب به دلیل دشواری بودن نگارش متن عبری آنها را حذف کرده است و به این موضوع باید ضبط اشتباه برخی از اسماء و اصطلاحات عبری را افزود مانند:

عاصوبه جای «عیسو»
هیوشع به جای «یهوشع» و ...

ب) ویژگی‌های زبانی و کتابت

ساخთار جملات به طور کامل فارسی دوره میانه است: ... پیغمبری برپا کنم و ... می‌تواند بود.

ج) شکل خاصی از کتابت برخی حروف

حروف اضافه ب در همه جا به کلمه بعد از خود چسبیده: «به ایشان» به صورت «باشان»، «به سید» به صورت «بیست» و ...

مؤلف: زین العابدین بن میرزا محمد عتباتی (ق ۱۳)

زبان: فارسی / محل تألیف: عراق

نسخه‌های موجود: دونسخه: یکی کامل و دیگری ناقص هردو در کتابخانه آیت الله گلبایگانی قم

تاریخ تألیف: ۱۲۲۶ق / تاریخ کتابت: ۱۲۶۳ق / موضوع: مقدمه‌ای بر تفسیر تورات

به درخواست: میرزا عیسی قائم مقام *

* میرزا عیسی ملقب به سید الوزاء، پدر قائم مقام فراهانی مشهور از مردان نیک و دوراندیش عصر خود بوده است. همو در اثبات نبوت خاصه و جوانیه بر مبلغان مسیحی رساله دارد که در انتهای مقاله خواهد آمد.

مهدی الیه: فتحعلی شاه قاجار و فرزندش عباس میرزا

کاتب: حسین بن محمد محسن‌الإصفهانی

تملک: در برگ اول یادداشت تملک محمد بن حاج عبدالرحیم قزوینی به تاریخ ۱۲۶۳ق در کاظمین و مهر مربع «یا محمد» و مهریضوی «علی نقی بن محمد» دیده می‌شود. ۵۸ برگ، ۱۴ سطر، ۲۰×۱۵ س.

شماره نسخه در فهرست: ۱۳۷۰۲۰؛ شماره نسخه در قفسه: ۱۴۶.۴۰۲۶

۲۰ /

آغاز: الحمد لله الذي يدرك الأبعاص ولا تدركه و كان منها خفيا ... اما بعد
چنین گوید حقير فقير و كمترین مسکین

انجام: مأمول این مذنب شرم‌سار از عنایت حضرت آفریدگار ... تا آنکه شروع کنم در مقصود، متوكلاً على الله المعبود، فإنه خير شاهد و مشهود، سنه ۱۲۲۶، کاتب الحروف حسین بن محمد محسن‌الإصفهانی سنه ۱۲۶۳، التمام دعا دارم.

۳. صدراشی خویی، حافظیان، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی گلبایگانی قم، ۷-۸، ۲۵۷، ۲۵۷، ۷-۸.

۴. میرزا عیسی مشهور به میرزا برگ قائم مقام فراهانی و ملقب به سیدالوزاء. در سال ۱۲۰۸ق. از سوی فتحعلی شاه وزیر حسین‌علی میرزا معزی شد. نظریه لیاقتی که داشت به دستور شاه قاجار به عنوان مشاور عباس میرزا نایب السلطنه راهی تبریز شد. از خدمات او می‌توان به اعزام نخستین گروه محصلین ایرانی به انگلستان، دعوت از معلمین اروپی برای تربیت قشون و تأثیف کتاب‌هایی با عنوان اثبات بیوت خاصه و رساله جهادیه نام برد. انسانی منبع الطبع و بلند نظر بوده. زاک موریه مستشار سفارت انگلیس در مورد او می‌گوید: «میرزا برگ نایب السلطنه به نظر من سرآمد تمام آدم‌هایی است که من در ایران دیدم؛ روزی از طرف سفير برای او هدیه بردم، اما او پذیرفت، در مملکتی که تمام مردم پولکی می‌باشد این کار خیلی تعجب آور می‌باشد». (قائم مقام، یادداشت‌ها و خاطرات میرزا موسی خان قائم مقام فراهانی، ج ۱، ص ۳۴.۳۳)

۵. مشخصات نسخه ناقص: ۲۳ برگ، ۱۷ سطر، ۲۱۰×۱۵۱س. شماره نسخه در فهرست: ۱۳۷۰۳؛ شماره نگهداری نسخه: ۱۳۷۰۳؛ شماره نگهداری نسخه: ۱۳۷۰۳؛ شماره نگهداری نسخه: ۱۳۷۰۳.

«تورات» به صورت «توریه» و حرف گ بدون سرکش

محتوای رساله

۱

۱۸ ص برگ ۳-۱۳	مدح حاکمان قاجار، انگیزه تألیف و فهرست رساله	مقدمه
---------------	--	-------

رساله همچون بسیاری از متون این دوره با مدح مفصل حاکمان قاجار، فتحعلی شاه، ولی‌عهد عباس میرزا و میرزا عیسی قائم مقام شروع می‌شود. در این میان نویسنده به طور خاص در توصیف عباس میرزا از مضامین کتاب مقدس بهره گرفته است. در صفحه دوم از برگ ۸ آمده:

«... و بیمن عدل و رعیت پروری و نهایت انصاف و دادگستری، ... میش با گرگ آغاز آخوت نموده، شیربا آهوهم سیر گشته، شعر: گوسفند و گرگ با هم گشته رام / آهو و شیر زند با هم در خرام ...».

پیش‌تر اشعیا مدنیه فاضله و دنیابی عاری از جنگ را چنین توصیف کرده است: گرگ با بره سکونت خواهد داشت و پلنگ با بزغاله خواهد خوابید (۱۱:۶)، گرگ و بره با هم خواهند چرید و شیر مثل گاو کاه خواهد خورد ... (۶۵:۲۵).

۲

نصف صفحه نخست از برگ ۱۴	اشتقاق لفظ «إله» که در تورات است.	مطلوب اول
----------------------------	-----------------------------------	-----------

یکی از معروف‌ترین اسمای خدا در تورات إل / ﴿الله﴾ نیز جمع تشریفی بسته می‌شود. اینکه إله در عربی و إل در عبری به لحاظ اشتقاء چه نسبتی دارد، مؤلف ما فقط طرح بحث کرده و اظهار نظری ننموده. در میان متقدمین فخر رازی تقریباً همه آراء عصر خود را در تفسیر مفاتیح الغیب^۶ گزارش کرده است. آقای آذرنوش نیز در دائرة المعارف بزرگ اسلامی مدخل «الله» دسته بنده منظمی از همه آرا و نظرات ارائه کرده است.

۳

۳ ص برگ ۱۴.۱۵	وجه تسمیه اسماء بعضی از انبیا و اولاد ایشان که در تورات مذکور است.	مطلوب دوم
---------------	---	-----------

در این مطلب معنای نوزده اسم توراتی بیان شده است که عبارتند از: آدم، هابیل، قاییل، شیث، ادريس، نوح، شیم، ابرام،^۷ یصحق [= اسحاق]، یشماعیل [= اسماعیل]، یسرائیل [= اسرائیل]، عساو،^۸ یوسف، شمعون، مریم،^۹ لوط، مُشہ [= موسی]، یهیوش،^{۱۰} آهارون [= هارون].

برگ ۱۴ ص. ۲: [شیم، اسم را گویند]. واژه شیم / شم / shem در عبری اعراب تصره / Tsere: دارد و این اعراب مانند کسره در عربی است. بنابراین شم صحیح است، نه شیم، اما در رساله حاضر همچون موارد دیگر آن را به صورت حریق / hiriq که تلفظ حرفی را دارد ثبت شده است و این قبیل اختلاف‌ها یا جزء

۶. فخر رازی، مفاتیح الغیب، ج ۱، ص ۱۴۳-۱۴۹.

۷. براساس سفرنامه ابراهیم نخست ابرام نام داشت (۱: ۲۶). و بعد از هنگامی که خداوند با او عهد بست، او را ابراهیم خواند: «اینک عهد من با تو رست و تو پدر ام های بسیار خواهی بود. و نام تو بعد از این ابرام خوانده نشد، بلکه نام تو ابراهیم خواهد بود، زیرا که تورا پدر ام های بسیار گردانیدم». (۱۷: ۴۵).

۸. کذا، صحیح: عیسو

۹. در اینجا به جای دیگر تبرین نظریات در ماده اشتقاء و معنای واژه مریم نک: بخش اول مقاله‌ای از نگارنده با عنوان: «دختری در محراب: مطالعه تطبیقی شخصیت مریم در سنت مسیحی اسلامی»؛ تفسیر اهل بیت: سال اول، ش ۲، ۱۳۹۲، ص ۹۵-۱۱۰.

۱۰. کذا، صحیح: یهیوش (Joshua / Jehoshua)، شکل مخفف و مشهور آن یهیوش (یوشیا / Yeshua).

تصحیح‌هایی است که در سراسر رساله رخ داده یا در این مورد خاص طبق لهجه و گویش یهودیان عراق بوده است. در هر صورت همان‌طور که نویسنده محترم آورده شم در عبری و اسم در عربی از واژگان مشترک زبان‌های سامی و به یک معنی هستند.

باتوجه به تحولات در علم اشتقاد و سmantیک در دوره معاصر، وجه اشتقاد بسیاری از اسامی فوق معربه آراء است و به تنها یی نیازمند یک مقاله پرپیمان می‌باشد. در مورد برخی از اسامی از آنجایی که در خود کتاب مقدس به طور اجمال معنای آن بیان شده، مؤلف ما نیز همان را گزارش کرده است. برای نمونه: ابراهیم (پیدایش ۱۷:۵)، اسماعیل / یشماعیل (پیدایش ۱۱:۱۶)، اسحاق / یصحاق (پیدایش ۱۸:۱۳ و ۲۱:۶.۵)، عیسو (۲۵:۲۵) و یعقوب (۲۶:۲۵).

۴

۷ ص برگ ۱۵	ذکر بعضی از عقاید یهود	مطلوب سوم
------------	------------------------	-----------

در این بخش به برخی باورهای یهودیان به طور انتقادی اشاره شده است. عمدۀ مسائل مطرح شده بر محور باور به جسمانیت خداست که از ظاهر تورات و بخش‌های فراوانی از تلمود برمی‌آید. تعدادی از موضوعات مطرح شده مسائلی متدالو در کتب جدلی است، اما برخی نیز نتیجه مطالعه مستقیم آثاری چون عین یعقوب، تلمود و... است.

الف) آیات مشعر بر جسم بودن خدا در تورات، مانند استراحت در روز شنبه (ن. پیدایش ۳.۲:۲؛ خروج ۲۰: ۱۱، ۳۱: ۱۷؛ رساله به عبرایان ۴: ۴ و...).

ب) نسبت زنا به لوط با دخترانش (پیدایش ۱۹: ۳۰-۳۸)؛ نسبت به زنا به مریم مقدس. ج) گریه خداوند بر خرابی دوم معبد.

د) خدا نیز مانند یهودیان در نماز تفیلین می‌بندد (تلمود، براخوت، ۶، الف)؛ عتباتی آیه «قالت اليهود يد الله مغلوله غلت أيديم» (مائده/۶۴) را اشاره به این موضوع دانسته است. نگارنده در مقاله‌ای با عنوان «خدا تفیلین می‌بندد» به نقد و بررسی این نظریه پرداخته. در هر صورت تحلیل و بررسی تک‌تک مسائل مطرح شده مطالعه مفصل و همه جانبه می‌طلبد.

۵

۳ ص برگ ۱۹	بيان عدد آیات و کلمات و حروفات تورات	مطلوب چهارم
------------	--------------------------------------	----------------

این بخش به ارقام و اعداد و اسامی بخش‌ها یا همان پاراشات تورات اختصاص دارد. در این رابطه چند نکته لازم به ذکر است:

۱. اسامی اسفار و پاراشات‌ها با نام اصلی ثبت شده‌اند.
۲. اسفار خمسه به تفکیک اسامی و تعداد آیات.
۳. تفکیک پاراشات هر سفر و تعیین تعداد آیات.
۴. در پایان تعداد حروف اسفار خمسه.

۵. به طور اجمال تعداد آیات اسفار خمسه ۵۸۴۵، تعداد کلمات آن ۷۹۹۷۵ و تعداد حروف آن ۳۰۴۸۵۰.

به عنوان نمونه معرفی سفر نخست، برشیت (پیدایش) و پاراشات آن چنین معرفی شده‌اند:

یکی از معروف‌ترین اسامی خدا در تورات إل / الله است که به صورت إلهيم / اللهيم نیز جمع تشریفی بسته می‌شود. اینکه الله در عربی و إل در عبری به لحاظ اشتقاد چه نسبتی دارند، مؤلف ما فقط طرح بحث کرده و اظهار نظری ننموده. در میان متقدمین فخر رازی تقریباً همه آراء عصر خود را در تفسیر مفاتیح الغیب گزارش کرده است. آقای آذرنوش نیز در دائرة المعارف بزرگ اسلامی مدخل «الله» دسته‌بندی منظمی از همه آرا و نظرات ارائه کرده است.

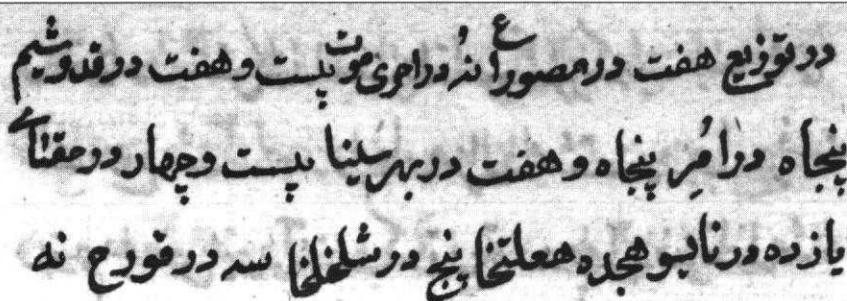
«... سفر اول موسوم به براشیت است،^{۱۵} آیه است ... و نظریه تقسیم پاراشات به این نحو است از سفر اول براشیت ۱۲۶ آیه است. تلدوت نوح ۱۵۴ آیه است. لخلخا ۱۲۶ آیه است. برا لاو^{۱۶} ۱۴۷ آیه است. حی سارا^{۱۷} ۱۶۰ آیه است. یلدوت ۱۵۶ آیه است. یصا ۱۴۸ آیه است. یشلح ۱۵۴ آیه است. ویشو ۱۱۶ آیه است. ولھی میقص ۱۴۶ آیه است. ویھی یعقوب ۸۵ آیه است و از سفر دویم شمومت ۱۷۴ آیه است ...».

نویسنده در این خصوص به منبعی اشاره نکرده، اما تقریباً تمام ارقام و اعداد با اندازه‌هایی که در منابع یهودی منتشر شده است مطابقت دارد.^{۱۵}

۶

۲۱.۲۰ ص برگ	در ذکر عدد اوامر و نواهی و مسائل تورات و جای‌های هر کدام از آنها	مطلوب پنجم
----------------	---	------------

دستورات دینی تورات ۶۱۳ عدد است و از این مقدار ۳۶۵ فرمان، به تعداد روزهای سال شمسی راجع به نواهی اند و ۲۴۸ فرمان، به تعداد اعضای بدن انسان راجع به اومند. در این بخش به محتوای این دستورات توجهی نشده، بلکه اینکه چه تعداد از آنها در کدام پاراشات قرار دارند اکتفا شده است و البته آن هم بدون ذکر شماره آیه.^{۱۶} از این جهت تنها متضمن اطلاعات آماری کلی است:

۷

۲۴.۲۱ ص برگ	فِرقه‌های طایفه یهود	مطلوب ششم
----------------	----------------------	-----------

فصل ششم متضمن توضیح اسامی و برخی از باورهای پنج فرقه عینانیه،^{۱۷} عیسویه، یوذعنیه،^{۱۸} موشکانیه و سامریه است. البته فرقه اخیر، سامریه خود به دو گروه تقسیم می‌شوند (دوستانیه و کوسانیه) که با احتساب این دو شمار آنها به هفت عدد می‌رسد. نویسنده در اینجا از منبعی نام نمی‌برد، اما ترتیب اسامی فرقه‌ها و توضیحات ذیل آنها به طور کامل برگرفته از الملل والنحل^{۱۹} شهرستانی است. وی همسو با شهرستانی تقسیم یهود به ۷۱ فرقه را تأیید می‌کند و انشعاب دیگر فرقه‌ها را از اسامی مذکور می‌داند.

عینانیه: منسوب به عبدالله بن داود^{۲۰} ملقب به رأس الجالوت. مخالفت آنها با یهودیان در حفظ سنت و

۱۱. در اینجا برای اختصار شماره‌ها به عدد نوشته شده است.

۱۲. کذا، و صصح: وپیرا

۱۳. کذا، و صصح: خبی سارا

۱۴. کذا، و صصح: تولدوت

۱۵. مجموعه توراه و هقطاراه، ص ۵

۱۶. در رابطه با تفصیل این موضوع رک به: «احکام ۶۱۳ گانه تورات»؛ حسین سلیمان، هفت آسمان؛ تایستان، ۱۳۸۲، ش ۱۸، ص ۱۵۳-۱۷۶.

۱۷. کذا، صصح: عنانیه.

۱۸. کذا و همین طور در الملل والنحل، ص ۲۱۶، صصح: یوذعنیه.

۱۹. شهرستانی، الملل والنحل، ص ۲۱۹-۲۲۰.

۲۰. کذا، صصح: عنان بن داود.

برخی از اعیاد بوده است. اینان عیسی مسیح را ناسخ شریعت یهود نمی‌دانند، بلکه جزء اولیاء الهی و اناجیل نه کتب وحیانی، بلکه گردآوری حواریون می‌باشد.

عیسویه: منسوب به ابو عیسی بن اسحاق در اصفهان اوخر عصر حکومت امویان. ابو عیسی جزء مسیحیان دروغین به شمار می‌رود. وی هرچند در میان پیروانش تغییراتی را در شریعت ایجاد کرد، اما با کشته شدنش در ۷۵۵ م در درگیری بالشکر بنی عباس، مریدان وی نیز پراکنده شدند.

بودعانیه: پیروان یهودا یودعان اهل همدان (اوخر سده هشتم و اوایل سده نهم میلادی). وی بزرگ‌زاده، نمازو پرهیزار غذاهای گوشتی تأکید داشت. بودعان تحت تأثیر اندیشه‌های معتزلی تفسیر عقلانی از کتاب مقدس ارائه می‌داد.

موشکانیه: سخن عتباتی در معرفی این فرقه چنین است:

«موشکانیه نیز عین بودعانیه اند در عقاید، مگراینکه جماعت از مoshکانیه جناب خاتم الانبیاء را پیغمبر بر عرب و سایر الناس دانسته مگر به یهود، بجهت آنکه گمان کرده است که اهل ملت و شریعت و صاحب کتاب و طریقه است تغییر ننمی‌یابد».

مقایسه شود با عبارت شهرستانی:

«الموشکانیه: کان علی مذهب بودعان... ذکر عن جماعة من المoshکانیه أنهم أثبتوا نبوة المصطفى محمد ص إلى العرب وسائر الناس، سوي اليهود، لأنهم أهل ملة وكتاب». ^{۱۱}
سامریه: همان یهودیان سامری اند.

دستورات دینی تورات ۶۱۳

عدد است و از این مقدار

۳۶۵ فرمان، به تعداد

روزهای سال شمسی راجع

به نواهی اند و ۲۴۸ فرمان،

به تعداد اعضای بدن انسان

راجع به اوامرند. در این

بخش به محتوای این

دستورات توجهی نشده، بلکه

اینکه چه تعداد از آنها در

کدام پاراشات قرار دارند اکتفا

شده است و البته آن هم

بدون ذکر شماره آیه.

۸	مطلب هفتم اثبات نسخ شریعه تورات	ذکر صحف و کتب سماویه و عدد آن	ص از برگ ۲۷.۲۴
---	------------------------------------	-------------------------------	----------------

بخش عمده این مطلب، به جز چند خطی که راجع به صحاف انبیاست، به اثبات وقوع نسخ در احکام و دستورات تورات اختصاص دارد. اعتراض عتباتی به یهودیان متوجه این باور ایشان است که معتقدند هیچ‌گونه نسخی در شریعت جایز نیست. نویسنده نسخ را مرتبه کمال دین معرفی کرده و در ادامه به ذکر شواهدی از وقوع نسخ در احکام تورات می‌پردازد:

الف) انجام قربانی بخش عمده شریعت تورات را شکل می‌دهد و این مبتنی بر تحقق شرایطی از جمله ساختان معبد اورشلیم، کهانت خاندان هارون و سوزاندن قربانی در آنجا، به طوری که هروقت قربانی با آتش آسمانی بسوزد نشانه قبولی آن باشد و شرایط بسیار دیگر که در پاراشات ۴ و ۹ در سفرپنجم مذکور است و باز طبق دستور تورات انجام بسیاری از اعمال مبتنی و مشروط به آن منطقه جغرافیایی می‌باشد.

ب) در پاراشات چهارم موسوم به تزیع^{۱۲} از سفرسیم (ویقرا / لاویان) آمده:

«و چون ایام ظهرش برای پسپریاد ختر تمام شود، برهای یک ساله برای قربانی سوختنی و جوجه کبوتریا فاخته‌ای برای قربانی گناه به در خیمه اجتماع نزد کاهن بیاورد». ^{۱۳}

اما قرن‌هاست که زنان یهودی^{۱۴} از انجام این دستورات معدوزند.

ج) در کتاب اشعیا سخن از شریعتی نو و تسبیح و تمجید جدید است:

«اینک بمنه من که ... روح خود را براو می‌نهم تا انصاف را برای امت‌ها صادر سازد. ... او ضعیف نخواهد

۲۱. شهرستانی، الملل و التحل، ص. ۲۱۷.

۲۲. کذا، صحیح: تزیع

۲۳. لاویان: ۶.

گردید و منکسر نخواهد شد تا انصاف را بزمین قرار دهد و جزیره‌ها منتظر شریعت او باشند...».^{۴۴}

۹

۵ ص از برگ ۳۱.۲۹	بیان یکپاره اصطلاحات و نسبت‌ها و تأویل آن	مطلوب هشتم
------------------	---	------------

در این بخش شش فقره از تورات که مشعر به جسمانیت خداست، مورد بحث قرار گرفته که عبارتند از:

۱. ظهور خداوند برابر ابراهیم و ضیافت او^{۴۵}
۲. رؤیت خدا به وسیله یعقوب^{۴۶}
۳. ظهور خدا در طور سینا^{۴۷}
۴. خداوند بالای صندوق شهادی می‌آید^{۴۸}
۵. مطبوع بودن بوی قربانی سوختنی برای خداوند^{۴۹}
۶. تعبیر از اسرائیل به عنوان نخست زاده خداوند^{۵۰}

بخش عمده این مطلب، به جز چندخطی که راجع به صحف انبیاست، به اثبات وقوع نسخ در احکام و دستورات تورات اختصاص دارد. اعتراض عتباتی به یهودیان متوجه این باور ایشان است که معتقدند هیچ‌گونه نسخی در شریعت جایز نیست. نویسنده نسخ را مرتبه کمال دین معرفی کرده و در ادامه به ذکر شواهدی از وقوع نسخ در احکام تورات می‌پردازد

مؤلف در پنج مورد نخست تأویل مفسران یهودی را می‌پذیرد و آنها را همچون آیات «وجاء ربک...»،^{۵۱} «يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ...»،^{۵۲} «فَتَفَخَّنَا فِيهَا مِنْ رُوحِنَا...»^{۵۳} و... می‌شمرد که هیچ وقت معنای ظاهری آنها منظور نبوده است، اما در مورد اخیر؛ یعنی معرفی اسرائیل به عنوان نخست زاده خداوند تأویل ایشان به تقریب و برگزیدگی قوم اسرائیل را موجه نمی‌داند. در سفر خروج خداوند در خطاب به موسی می‌گوید: «به فرعون بگو خداوند چنین می‌گوید: اسرائیل پسر من و نخست زاده من است. پسرم را ره‌اکن تا مرا عبادت نماید، اگر با نمایی، همانا پسرت رویعنی نخست زاده تورا می‌کشم».^{۵۴} این مضمون در بخش‌های دیگر تورات نیز به وجود دارد.^{۵۵}

عتباتی این موضوع را مانند مسئله «عزیز ابن الله»^{۵۶} می‌داند که هیچ توجیه و تأویلی ندارد. در این رابطه نویسنده از مناظره پیامبر اسلام با یهودیان استقاده می‌کند که طبرسی در الإحتجاج آورده است. در این مناظره یهودیان در پاسخ پیامبر که چرا عزیز را پسر خدا می‌خوانند؟ پاسخ می‌دهند به این علت که او تورات را حیا کرد. پیامبر می‌فرماید: اگر چنین است، موسی به این لقب سزاوار است چه اینکه تورات به او نازل شده بود. در این روایت یهودیان از پاسخ دادن عاجز ماندند.^{۵۷}

۱۰

۴ ص از برگ ۲۹.۲۷	در بیان قربان‌ها و عدد اوصیاء و معنی «بیت ایل»	مطلوب نهم
------------------	--	-----------

۲۴. اشعیا:۴۲:۲۴.

۲۵. پیدایش باب:۱۸.

۲۶. پیدایش:۲۸:۲۲،۱۰:۲۲.

۲۷. پیدایش:۱۹:۲۱،۱۷:۲۱.

۲۸. خروج:۲۲:۲۵.

۲۹. خروج:۲۱،۲۵:۲۹ و لاوبان:۱:۱۳،۹:۳:۲؛ ۱۳،۹:۱ و....

۳۰. خروج:۲۲:۴.

۳۱. فجر:۲۲.

۳۲. فتح:۱۰.

۳۳. انبیا:۹۱:۹ و در سوره تحریم:۱۲: «فَتَفَخَّنَا فِيهِ مِنْ رُوحِنَا».

۳۴. خروج:۲۳:۲۲:۴.

۳۵. تنبیه:۱۱:۱ می‌خوانیم: «هنگامی که اسرائیل طفل بود اورادوست می‌داشت و پسر خود را از مصر فرخاندم». مسیحیان فقره اخیر را از پیشوایی‌های تورات در مورد مسیح می‌دانند. نک: متی:۲:۱۵.

۳۶. توبه:۱۰:۳.

۳۷. طبرسی، الاجتماع، ج، ۱، ص:۲۸.

در این بخش سه مسئله مختلف مطرح شده است که در این میان توضیحات عتباتی در موضوع اول و سوم از دقت کافی برخوردار است، اما سخن وی در معرفی اوصیای حضرت موسی مخدوش و مبهم است.

الف) اقسام قربانی در آیین یهود

احکام مربوط به قربانی، جزئیات و شرایط آن بخش وسیعی از شریعت تورات و تلمود را دربرمی‌گیرد. در اینجا عتباتی تنها به ذکر اسامی و توضیح مختصر اکتفا کرده است. تحلیل منظمی از این موضوع در مدخل قربانی / Sacrifice دانشنامه جودائیکا قرار دارد.^{۳۸} مدخل مذکور معیار ما در ضبط صحیح اسامی در پاورقی بوده است.

«اول قربان علا^{۳۹} و آن عبارت از بردن حیوانات مخصوصه که در تورات گفته است بقربانگاه علا که جایی مخصوص در بیت المقدس است. دویم قربان اشام^{۴۰} که همان علامت بشرط قبول که آتش آمده او را بسوزاند. سیم قربان اشام^{۴۱} عبارت از قربان بردن و بسید^{۴۲} دادن است، بجهت خطر معصیت از قلب و آن معصیت را بجای نیاورده باشد و بعضی گویند که قربان اشام عبارت از خلاصی یافتن از بلا و امراض است. چهارم قربان شلامیم^{۴۳} و آن قربان سلامت بدن است ... بسید که اولاد هارونست باو برسد و بعضی گفته اند قربان شلامیم مخصوص بقربان حیوان است اما بایست بسید داد.

پنجم قربان منها^{۴۴} است بمعنی پیشکش نمودن که می‌بایست نیز بسید برسد، این را قربان گفتن مجاز است که از قربانها محسوب نیست. ششم قربان حطات^{۴۵} و آن عبارت از قربان مخصوصه که در تورات است در حالت خطأ نمودن که بسید بدھند. هفتم قربان نذرات^{۴۶} و آن آنست که کسی مريض باشد و خوب شد قربان برد بسید بدھد. هشتم قربان نذرات^{۴۷} که در اختلاف است مشهور آنست که قربان عهد را گویند که کسی با خدا عهد کرده باشد که قربانی کند، اما مجموع این قربانهای مذکور هر کدام علیحده حکم مفصل و دستور العمل مبسوط دارد که در تورات کیفیت آن بیان می‌شود، انشاء الله تع».

* زبان عرفی نویسنده جالب توجه است! همان طور که نویسنده توضیح داده منظور از سید، اولاد هارون است که منصب کهانت به خاندان او عطا گردید.^{۴۸}

ب) اوصیای حضرت موسی

«عدد اوصیا موسی و نقبای اسرائیل دوازده‌اند: اول یوشع بن نون، دویم کالب ابن یافونه، سیم یسع بن اخطوب، چهارم یونس ابن متی، پنجم حرقلیل، ششم شموئیل، هفتم شعیا، هشتم دانیال، نهم ارمیا،

عتباتی این موضوع را مانند مسئله «عزیر ابن الله»^{۴۹} می‌داند که هیچ توجیه و تأویلی ندارد. در این رابطه نویسنده از مناظره پیامبر اسلام با یهودیان استفاده می‌کند که طبرسی در اللاحجاج آورده است. در این مناظره یهودیان در پاسخ پیامبر که چرا عزیر را پسر خدا می‌خوانند؟ پاسخ می‌دهند به این علت که او تورات را احیاء کرد.

^{۳۸}. Encyclopadia Judaica, ۲۰۰۷: v. ۱۷, p. ۶۴۹-۶۳۹.

^{۳۹}. علا^{۴۰} / علا^{۴۱} قربانی سوتختی، رک به: لایان ۱: ۱۷، ۳: ۶، ۱۶: ۶، ۶: ۲۹، خروج ۴۲: ۳۸، ۱: ۲۸، اعداد ۲۲: ۵.

^{۴۱}. اشام / آشام^{۴۲} پیشکش گناه، رک به: لایان ۴: ۳.

^{۴۲}. شلامیم / شلامیم^{۴۳} قربانی سلامتی، رک به: لایان ۷: ۷، شکل مفرد آن شیلم / شلام^{۴۴} تهدا در عاموس ۵ آمده است.

^{۴۳}. مینحاج / مینحاج^{۴۵} قربانی هدیه آردی، رک به: لایان ۶: ۱۶، ۷: ۱۱. همان طور که عتباتی نیز مذکور شده این مورد به طور محاذی جزء قربانی ها شمرده می‌شود. مینحاج به نماز عصر نیز گفته می‌شود.

^{۴۴}. حطات / حطات^{۴۶} مانند آشام پیشکش گناه است.

^{۴۵}. معنای دقیق آن مشخص نشد.

^{۴۶}. کذا، صحیح: نذر / نذر ۶۶۷، رک به: لایان ۷: ۱۶، ۱۸: ۲۲: ۱۶.

^{۴۷}. تلخا^{۴۷} / رک به: لایان ۷: ۱۲، ۱۳: ۱۲، ۱۴: ۲۹: ۲۲: ۱۶.

^{۴۸}. خروج ۲: ۱: ۲۸.

^{۴۹}. کذا، صحیح: یونس بن امثای، حبای وی در سده هشت قبیل از میلان بوده است، رک به: دوم پادشاهان ۱۴: ۲۵، یونس ۱: ۱.

^{۵۰}. به اختصار مفهوم رسمیونیل است که به عنوان آخرین نفر از داروان که پس از موسی رهبری بینی اسرائیل را بر عهده داشتند (عصر داروان حدود ۲ فرن، ۱۲۳۰ ق.م. تا ۱۰۳۳ ق.م. به طول کشید و تعداد آنها با یوشع بن نون ۱۶ نفر بودند). شرح حال ایشان در کتاب‌های یوشع، داروان، اول و دوم سموتل روایت شده است.

^{۵۱}. همان اشیاعی نی.

دهم عزیر، یازدهم، داود، دوازدهم سلیمان».

چند نکته

ملاک اسامی فوق برای ما روش نیست؛ چه اینکه نه دارای ترتیب تاریخی اند و نه در رتبه یکسانی قرار دارند. برای نمونه داود و سلیمان به لحاظ تاریخی حدود پانصد سال پیش از مثلاً دانیال بوده‌اند^{۵۰} و حال آنکه در لیست عتباتی پس از دانیال ذکر شدند.

براساس سفرتنیه^{۴۹} و سراسر کتاب یوشع، یوشع بن نون ملازم^{۵۱} و نخستین جانشین موسی است، اما در مورد کالب بن یعقوب و شمشئیل بن عمیهود باید گفت که ایشان در زمان حیات موسی هریک نماینده یکی از اسپاط برای تقسیم زمین کنعان در میان بنی اسرائیل بودند.^{۵۲}

ج) معنای بیت إل / بیت-آل

«بیت إل» به معنی خانه خداست. مصادیق متعددی دارد و به هر مکان مقدسی اطلاع می‌شود.^{۵۳} عتباتی به چهار مصادیق آن اشاره می‌کند که البته مورد چهارم تکرار شماره دوم است:

الف) بیت المقدس. ب) یعقوب هنگام فرار از دست برادرش عیسودر بین راه، شهر لوز کاشفه‌ای را تجربه کرد، در آنجا بنایی ساخت و اسم آن موضع را بیت إل نامید.^{۵۴} ج) بعد از جدایی یعقوب از پدر زن خود لابان، مأموریت می‌باید به بیت إل برگرد.^{۵۵} د) مذبحی که یعقوب در حوالی شهر لوز بنا کرد.

۱۱

۵ ص از انتهای برگ ۳۱.۳۲	در خصوص کیفیت وضع تورات و گفتگوی در شش روز خلقت عالم و آدم	مطلوب دهم
-------------------------	--	-----------

در سفرپیدایش ۳۱.۱:۱ می‌خوانیم:

«در ابتدا، خدا آسمانها و زمین را آفرید. و زمین تهی و بایر بود ... و خدا گفت: «روشنایی بشود». و روشنایی شد. و خدا روشنایی را دید که نیکوست و خدا روشنایی را از تاریک جدا ساخت. و خدا روشنایی را روز نامید و تاریکی را شب نامید. و شام بود و صبح بود، روز اول. و خدا گفت: «فلکی باشد در میان آبهای آبها را از آبها جدا کند». و خدا فلک را آسمان نامید. و شام بود و صبح بود، روز دوم ... و خدا گفت: «آدم را بصورت ما و موافق و شبیه ما بسازیم تا بر ماهیان دریا و پرندگان آسمان و بهایم و بر تمامی زمین و همه حشراتی که بر زمین می‌خزند، حکومت نماید». پس خدا آدم را بصورت خود آفرید. او را بصورت خدا آفرید. ایشان را نرو ماده آفرید ... و خدا هرچه ساخته بود، دید و همانا بسیار نیکو بود. و شام بود و صبح بود، روز ششم».

اینکه منظور از این روزها چیست آیا از قبیل «إِنْ يَوْمًا عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ مِمَا تَعُدُونَ»^{۵۶} است یا به دوره‌های خاصی اشاره دارد، همچنان که صاحب رساله اشاره کرده، در میان مفسران یهودی اختلاف نظر وجود دارد. به این موضوع باید مسئله ازلی بودن تورات را نیز افزود. تبیین این مسئله همواره پیچیدگی‌های خود را داشته و عتباتی نیز به اجمال و البته مجمل به آن اشاره کرده است.

۱۲

۵۲. داود در حدود ۱۵ ق.م. جانشین طالوت شد و دانیال معاصر با خراپی معبد در ۷۸۷ ق.م. بوده است.

۵۳. پس موسی با خادم خود یوشع برخاست و موسی به کوه خدا بالا آمد. خروج ۱۳:۲۴.

۵۴. اعداد ۳۴:۲۰، ۱۹:۲۰.

۵۵. هاکس، ۱۳۸۳: ۱۹۷.

۵۶. پیدایش، قاموس کتاب مقدس، ص ۱۰: ۲۲.

۵۷. پیدایش ۳۵: ۷۴.

۵۸. حج: ۴۷.

۵۶ ص از برگ ۳۳ تا ۵۶	اثبات سید کائنات و اوصیاء سرور موجودات	مطلوب یازدهم
----------------------	--	-----------------

این بخش در ۲۶ صفحه مفصل ترین قسمت رساله است. موضوع بشارت‌های انبیاء گذشته به ظهور پیامبر اسلام از مباحث کهن مطرح در کتب کلام اسلامی می‌باشد که ریشه قرآن نیز دارد. قرآن کریم در آیاتی^{۵۹} به صراحت اعلام می‌کند که انبیاء گذشته ظهور پیامبر اسلام را به پیروان خویش بشارت داده بودند. به تبع آن متکلمین اسلامی اعم از شیعه و سنتی تا عصر حاضر تلاش نمودند شواهدی از کتاب مقدس را بیابند که اشاره به ظهور پیامبر اسلام دارد. در همین زمینه عتباتی به فقرات متعددی از تورات به طور مفصل استناد می‌کند. دو مورد از آنها عبارتند از:

الف) پاراشات شفطیم^{۶۰} از سفرتشیه

در تورات، حضرت موسی به بنی اسرائیل مسکوید:

«یهوه، خدایت نبی ای را از میان تواز برادرانت، مثل من برای تو مبعوث خواهد گردانید، او را بشنوید... و خداوند به من گفت: ...نبی ای را برای ایشان از میان برادران ایشان مثل تو مبعوث خواهم کرد و کلام خود را در دهانش خواهم گذاشت و هر آنچه به او امر فرمایم به ایشان خواهد گفت. و هر کسی که سخنان مرا که او به اسم من گوید نشنند، من ازاو مطالبه خواهم کرد». ^{۶۱}

شکی نیست که این فقره آمدن پیامبری را بشارت می‌دهند. این پیامبر ویژگهایی دارد؛ از جمله اینکه مانند موسی (ع) است و دیگر اینکه از میان برادران قوم اسرائیل بر خواهد خاست. بدون شک مهمترین ویژگی نبوت حضرت موسی (ع) این است که شریعتی خاص آورده است و وقتی گفته مشود «نبای مانند موسی» حتماً باید این ویژگی در نظر گرفته شود. هیچ یک از انبیا به جز حضرت محمد (ص) ادعانکرده‌اند که شریعتی خاص آورده است و حتی حضرت عیسی به گفته انجیل^{۶۲} همان شریعت پیشین را اجرا مسکرده و مأمور تکمیل آن بوده است. بنابراین فقره مذکور بشارتی به آیین پیامبر اسلام است.

اگر یهودیان بگویند منظور از «برادران شما» در آیه فوق خود بنی اسرائیل است، نه بنی اسماعیل که از این جهت مصدق این فقره انبیا متأخر بنی اسرائیل می‌باشند. می‌توان پاسخ داد که در پاراشات ذات حفت^{۶۳} سفر اعداد،^{۶۴} حضرت موسی طایفه «آدم» را برادر اسرائیل خوانده، پس اسماعیل که سزاوارتر به آن خواهد بود.

ب) پاراشات لخَخا^{۶۵} از سفرپیدایش

«واما در خصوص اسماعیل، تورا احابت فرمودم. اینک اور برکت داده، بارور گردانم، او را بسیار کثیر گردانم. دوازده رئیس ازوی پدید آیند، و امتی عظیم ازوی بوجود آورم». ^{۶۶}

۱۳

۵۹.۵۷ ص. از برگ	در فهرست سفرهای تورات مع پاراشات هر سفر	مطلوب دوازدهم
-----------------	---	------------------

۵۹. بقره، ۱۴۶، آل عمران: ۸۱، اعراف: ۱۵۷، انعام: ۲۰، ۱۱۴، صفحه: ۶۱

۶۰. کذا، صحیح: شوفطیم، بخش بحجم از سفر دواریم = تثنیه

۶۱. پیدایش: ۱۸: ۱۹.۱۸

۶۲. متنی ۱۹.۵: ۱۷

۶۳. کذا، صحیح: حرقت: پاراشات ششم از سفر بمیدار = اعداد

۶۴. اعداد ۲۰: ۱۴ «وموسی، رسولان از قادش نزد ملک آدم فرستاد که «برادر تو اسرائیل چنین می‌گوید: که تمامی مشقتی را که بر ما واقع شده است،

تومی دانی».

۶۵. کذا، صحیح: لخ لخا، بخش سوم از سفر پیدایش

۶۶. پیدایش: ۲۰: ۱۷

۳. تلمود، نک: برگ ۳۷
۴. زوهر، نک: برگ ۴۴
۵. تفسیر راشی، نک: برگ ۱۲
۶. وحی کودک. کتابی متضمن بشارت‌هایی به ظهور پیامبر اسلام که ادعای شود یک نوزاد یهودی آنها را بزیان جاری ساخته است (نک: مطلب یازدهم). نسخه‌هایی عبری و ترجمه‌هایی از آن موجود است!
۷. المل والنحل، عبدالکریم شهرستانی (در بیان فرقه‌های یهود، برگ ۲۴.۲۱).
۸. الإحتجاج، احمد بن علی طبرسی (در مطلب هشتم، برگ ۳۱).

سخن پایانی

ایران در آغازه‌های قرن نوزدهم میلادی شاهد موج جدید جریان تبشيری مسیحیان بود.^{۶۷} در این دوره گروهی از مبلغان پرووتستان به ایران آمدند که از جمله مشهورترین آنها باید از راهب پرووتستانی، کارل گوتلیب فاندر^{۶۸} (۱۸۶۵-۱۸۰۵) آلمانی و هنری مارتین^{۶۹} (۱۸۱۲-۱۷۸۱)، نام برد. تأثیف مصباح الظلمات فی تفسیر التورات^{۷۰} (۱۸۱۱)، در سال ۱۸۱۱ این کشیش جوان تصمیم می‌گیرد نسخه‌ای از ترجمه انجیل را به شاه ایران فتحعلی‌شاه قاجار تقدیم کند، اما این اقدام و ناکام ماند. پس از آن هنری مارتین تبریز را به قصد استانبول ترک کرد، اما در شهر توکات^{۷۱} ترکیه در ۱۶ اکتبر ۱۸۱۲ بدور حیات گفت.

در هر صورت حضور هنری مارتین در ایران و شبیه پراکنی‌های وی راجع به دین اسلام که به شباهت پادری^{۷۲} معروف شد، در حوزه‌های علمیه جنبشی تازه پدید آورد. عمدۀ رذیه‌هایی که در این دوره نوشته شده یا در رد بر میزان الحق فاندر بوده و یا رد بر هنری مارتین است.^{۷۳} براین اساس رساله مصباح الظلمات فی تفسیر التورات و اکنثی به فعالیت‌های تبشيری بوده است، البته وی تلاش کرده روشی متفاوت در پیش‌گیرد. متأسفانه نمی‌دانیم که آیا عتباتی پس از این رساله که نقش مقدمه‌ای داشته، موفق به تأثیف تفسیر مفصل تورات شده یا نه؟ اما به هر روی این رساله کوتاه نیز با وجود برخی نوآوری‌های آن در همان فضای جدلی و ردیه‌نویسی تنفس می‌کند. برخی از رذیه‌های این دوره به ترتیب تاریخی عبارتند از:

۱. راد الشبهات الکفار، محمدعلی بن علامه بهبهانی (۱۱۴۴)

^{۶۷} در رابطه با نقاط عطف در فعالیت‌های تبشيری در ایران رک: به: مقدمه نگارنده در «صفاخانه اصفهان در گفتگوی اسلام و مسیحیت»؛ قم: نشر ادیان، ۱۳۹۳، ص ۷۸.۶۰.

⁶⁸ REW.C.G.Pfander

⁶⁹ Henry Martin

⁷⁰ Tokat

^{۷۱} پادری معادل واژه: Father.

^{۷۲} رک: مقدمه صفاخانه اصفهان در گفتگوی اسلام و مسیحیت، ص ۷۰.۶۷.

اسفار پنج گانه به ۵۴ پاراشات تقسیم می‌شوند و نویسنده در اینجا به ذکر اسامی به همراه توضیح مختصری در محتواه آنها پرداخته است. به عبارتی این بخش فهرست تفصیلی توراه است. عبارت مؤلف در معرفی سفر اول، بر شیوه چنین است:

«وتورات مشتمل بر پنج سفر و پنجاه چهار پاراشات است و پاراشت بمعنی فصل است. سفر اول مشهور به برآشیت مشتمل بردوازده پاراشات: اول) پاراشات برآشیت، در ذکر ایجاد عالم و خلق آدم و نقل هابیل و قابیل. دویم) تلدوت نوح، در بیان احوال... سیم) لخلخا، ... چهارم) موسوم به پرالا و در ذکر... پنجم) مشهور به حی [ه] سارا، در ذکر... ششم) تلدوت، ... هفتم) یصاو، دچار شدن یعقوب به برادرش عساو و... هشتم) یشلح، پیشکش فرستادن یعقوب به برادرش. نهم) پیشب، خواب دیدن یوسف ع و فروخته شدن وی ...».

فهرست تفصیلی سفرهای دیگر نیز به همین منوال ذکرمی شود و این گونه مقدمه نویسنده بر تفسیر تورات پایان می‌یابد:

«... تمام شد دوازده مطالب با پنج سفر و پنجاه و چهار پاراشات کتاب تورات و اکنون وقت آن شد که گمیت خوش خرام قلم بر صفحه میادین اوراق جولان داده، بذکر نگارش آن پردازد، مأمول این مذهب شرسار از عنایت حضرت آفریدگار آنکه بدرقه توفيق راه عنان این مسافر زنگبار روم گرداند، تا آنکه شروع کنم در مقصود، متوكلاً على الله المعبود، فإنه خير شاهد و مشهود، سنة ۱۲۲۶، کاتب الحروف حسين بن محمد محسن الإصفهانی سنه ۱۲۶۳، التمام دعا دارم».

منابع نویسنده

۱. متن عبری کتاب مقدس

۲. عین یعقوب / لایم لاکب / Ein Yaakov

کتاب فوق اثرربی یعقوب بن سلیمان بن حبیب (۱۴۶۰-۱۵۱۶) است. در سال ۱۴۹۲ که یهودیان از اسپانیا اخراج شدند. نویسنده به همراه خانواده‌اش در شهر سالونیکا (Salonica) دومین شهر بزرگ یونان اقامت گزید و شروع به تأثیف این کتاب به زبان عبری نمود. کتاب عین یعقوب شامل بخش‌های اکادمی تلمود بابلی و تلمود اورشیمی است. دو بخش نخست کتاب (سدر زراعیم و سدر موعد) در ۱۵۱۵ م منتشر شد. در این زمان نویسنده چشم از جهان فروبست و پرسش‌لوي بن یعقوب چهار بخش دیگر (سدر ناشیم، نزیکین، قداشیم و طهورت) را به چاپ رساند. عین یعقوب در چند سده گذشته جزء منابع درسی در مدارس دینی یهودی بوده است. ترجمه انگلیسی آن به همراه متن اصلی (ترجمه مقابل) در ۵ جلد در ۱۹۲۱ م در شیکاگو با عنوان: Ein Yaakov: The Ethical and Inspirational Teachings of the Talmud منتشر شده است.

منابع

قرآن کریم

کتاب مقدس

مجموعه توراه و هفطراه با ترجمه فارسی؛ لس آنجلس؛ انجمن فرهنگی اوتصر هتوراه گنج دانش، ۱۹۸۸م.

حییم، سلیمان؛ فرهنگ عبری. فارسی؛ تهران؛ انجمن کلیمان، ۱۳۶۰.

داعی الاسلام، محمدعلی حسنی؛ صفاخانه اصفهان در گفتگوی اسلام و مسیحیت؛ تصحیح: حیدر عیوضی؛ قم؛ ادیان، ۱۳۹۳.

دهخدا، علی‌اکبر؛ لغت‌نامه؛ تهران؛ دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.

شهرستانی، محمد بن عبدالکریم؛ الملل والنحل؛ بیروت؛ دارالعرفه، ۱۹۸۲.

صدراخی خوبی، علی، حافظیان، ابوالفضل؛ فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی گلپایگانی قم؛ تهران؛ مجلس شورای اسلامی و مؤسسه فرهنگی الجواد(ع)، ۱۳۸۸.

طبرسی، ابومنصور احمد بن علی؛ الإحتجاج؛ تحقیق: ابراهیم بهاری و محمددادی؛ قم؛ اسوه، ۱۴۱۳ق.

عبدتی، زین‌العابدین بن میرزا محمد؛ مصباح الظلمات فی تفسیر التورات؛ نسخه خطی، ۱۴۲۶ق.

خررازی، محمد بن عمر؛ مفاتیح الغیب؛ بیروت، دارالاحیاء التراث العربی، ۱۴۲۴ق.

فرزین، رضا؛ باورها و آیین‌های یهودی؛ قم؛ دانشگاه ادیان و مذاهب، ۱۳۸۵.

قائم مقام، میرزا موسی؛ یادداشت‌ها و خاطرات میرزا موسی خان قائم مقام فراهانی؛ تهران؛ بی‌جا، ۱۳۶۹.

هاکس، ولیام؛ قاموس کتاب مقدس؛ چاپ اول، تهران، اساطیر، ۱۳۷۷ش.

Hebrew – English Edition of the Babylonian Talmud, Berakoth, London, The Soncino Press, 1984

Encyclopaedia Judaica (Sacrifice by Rothkoff, Aaron), Second Edition, USA, 2007

۷۳. رَدَّ پَادِرِي، مُلاعَلِيْ أَكْبَرِيْنِ مُحَمَّدِ بَاقِرِيْجِيْ أَصْفَهَانِيْ (م ۱۲۳۲ق).^{۷۴}
۳. رَدَّ پَادِرِي، مِيرَ مُحَمَّدِ حَسِينِ بْنِ عَبْدِ الْبَاقِيِّ خَاتُونَ آبَادِيِّ (م ۱۲۳۳ق).^{۷۵}
۴. رَدَّ پَادِرِي، حَسِينِ عَلَى شَاهِ (۱۲۳۴ق).^{۷۶}
۵. رَدَّ بَهْ پَادِرِي، مُحَمَّدِ حَسِينِ أَصْفَهَانِيْ (پِيشَ از ۱۲۳۵ق).^{۷۷}
۶. رَدَّ پَادِرِي، مِيرَزا عَيسَى فَرَاهَانِيْ (م ۱۲۳۸ق).^{۷۸}
۷. اثبات النبوة، از همو.
۸. سِيفُ الْأَمَّةُ وَ بَرَهَانُ الْمَلَهُ، تَأْلِيفُ مَلَاحِمَ نَرَاقِيِّ (۱۲۴۴ق).
۹. مفتاح النبوة، تأليف ملام محمد رضا همدانی معروف به کوثر على شاه (۱۲۴۷ق).^{۷۹}
- راجع دیگر ردیه‌ها و طبقه‌بندی آنها رک به: مقدمه صفاخانه اصفهان در گفتگوی اسلام و مسیحیت، ص ۷۵.۶۰. ناگفته نماند که ردیه‌نویسی در قالب تفسیر کتاب مقدس، پیش از عتباتی نیز مرسوم بوده است. در این رابطه باید به تعلیقه و تفسیر نجم الدین طوفی (فوت ۷۱۶ق / ۱۳۱۶م) بر سفرهای مختلف کتاب مقدس اشاره کرد. این مجموعه با عنوان تفسیر اسلامی بر کتاب مقدس در مصر دوره میانه (Muslim Exegesis of the Bible in Medieval Cairo) با مقدمه و تصحیح عالمانه خانم دکتر لیلا دمیری در سال ۲۰۱۳ از سوی انتشارات بریل منتشر شده است.

۷۳. این کتاب در سال ۱۳۷۲ش در انتشارات انصاریان منتشر و در ۱۳۹۱ش از سوی انتشارات علامه بهبهانی تجدید چاپ شد. آیت الله محمدعلی بهبهانی پیش از ۵۸ اثیردارد که افرون بر کتاب یادداشده تنها دو کتاب مقام الفصل و خیراتیه منتشر شده است.

۷۴. همان، ۲۱۵/۱۰.

۷۵. همان، ۲۱۵/۱۰.

۷۶. همان، ۲۱۵/۱۰.

۷۷. منزوی، فهرست نسخه‌های خطی، ج ۹، ص ۳۰۸.

۷۸. همان، ج ۱۰، ص ۲۱۵.

۷۹. این کتاب به کوشش آقای سید مهدی طباطبائی تصحیح شده است. قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۵.

۸۰. آقا بزرگ، الکرام، ۵۴۹؛ مرآت الکتب، ۶/۵۷۶؛ الكتاب فی مقدمه و خمسه مفاتیح، آله به اسم فتحعلی شاه و عباس میرزا ولیعهد، والدیباچه میرزا ابی القاسم القائم المقام الفراهانی، انشانه فی ۱۲۳۳ق. و فهرست الكتاب لولد المصطفی المیرزا محمدعلی. (رک به: الذريعة، ج ۲۱، ص ۳۵۲).